

Віра МЕНЬОК
(Дрогобич)

«НАМ ЗАЛИШАЮТЬСЯ ВДЯЧНІСТЬ І ТОЧНІСТЬ ...»: МАРК ГОЛЬБЕРГ ПРО ПОГРАНИЧЧЯ КУЛЬТУР

УДК 82.09(477)(092)"19/20":82(100).09

Професор Марк Гольберг був моїм Учителем, не просто викладачем історії зарубіжної літератури та теорії літератури. Пам'ятаю його лекції, які нотувала на картках товстого зошита, поділених лінією навпіл: на лівому полі записувала нотатки з кожної чергової теми лекції, а на правому – роздуми, рефлексії, ліричні відступи, спогади Професора, які лише позірно могли видаватися недотичними до теми. І саме ці роздуми, рефлексії, спогади ще в тому далекому студентському житті звучали мені особливим, винятковим голосом людини, неймовірно захопленої своєю справою, голосом глибокого дослідника літератури й відповідального науковця, і голосом свідка драматичних подій минулого сторіччя, які не оминули його долі як людини та як ученого.

Сьогодні достеменно розумію, що Професор Гольберг справді не просто говорив і писав – він свідчив кожним своїм сказаним і кожним своїм написаним словом. Свідчив про пам'ять та тяглість культури, про її багатоголосся, про її понад- і позачасовість. Свідчив про відповідальність кожної людини перед своєю культурною ідентичністю, яку маємо виховати, виплекати в собі, – як тлумачив це поціновуваний ним французький філософ Поль Рікер (зокрема, у праці «Пам'ять, історія, забуття»¹) – не лише як нумеричну, а й як якісну ідентичність.

За Рікером, проста нумерична ідентичність людини ототожнюється, серед іншого, з її родом чи історичною епохою, натомість якісна ідентичність – це усвідомлена самоідентичність людини, яка продовжує, розвиває й удосконалює її ідентичність нумеричну, себто просту, однолінійну тотожність.

¹ Через відсутність перекладу книги українською мовою – див. російський переклад: Поль Рікёр. Память, история, забвение / Пер. с фр. И. И. Блауберг и др. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 2004. – 726 с. Див. також дослідження: Костянтин Сігов. Поль Рікер: пам'ять, історія, вдячність // «Дух і Літера». – № 15–16, 2006. – С. 6–17.

Професор Гольберг свідчив своїм словом і голосом з позицій якісної ідентичності – свідчив із вдячністю, намагався бути точним та відповідальним у своїх свідченнях про літературу, мистецтво й культуру.

Наведу лише один приклад із роздумів Марка Гольберга про багатокультурність та пограниччя культур на тлі сприймання ним творчості Бруно Шульца – доволі розлогий фрагмент з есею «Пограниччя, вдячність, пересторога», опублікованого у двох наших виданнях, пов'язаних з Міжнародним Фестивалем Бруно Шульца в Дрогобичі, відтак кілька років тому – у моєму польському перекладі – в часописі «Контексти» Польської Академії Наук:

«Шульц жив і писав у Дрогобичі – багатонаціональному місті. Дрогобич був витокom його натхнення. Великий письменник належить цьому місту. Він не раз говорить про нього з вдячністю. Досліджуючи нерозривні зв'язки Бруно Шульца з Дрогобичем, ми не повинні забувати про вплив на нього української культури. Та й не тільки вплив. Типологічно Шульц близький до ліричної української прози, скажімо, до Стефаника, хоча багато в чому ці письменники різні за тематикою, за світобаченням.

Нарешті, Шульц виріс у єврейській родині, знав єврейські обряди і звичаї, ніколи не забував про своє єврейське походження. Я відчуваю риси єврейської ментальності у творах Шульца. Бачу, як вона відобразилася в його своєрідній іронії, у деяких образах та епізодах. [...] Колись видатний французький історик Марк Блок сказав: „Я – єврей, але не бачу в цьому причини ані для гордині, ані для сорому і відстоюю своє походження лише в одному випадку: перед обличчям антисеміта”.

Чи не міг би так само сказати про себе Бруно Шульц?

[...] Шульц загинув як жертва Голокосту, як один із шести мільйонів євреїв, знищених фашизмом. До речі, дехто із сучасних противників Шульца виходить саме з позицій національної упередженості, явного чи прихованого расизму.

Був ще один важливий компонент, який живив самотню й неповторну творчість Шульца, – світова культура, яку він глибоко сприйняв і зробив органічною складовою частиною свого художнього світу.

Читаючи твори Шульца, знаходимо у нього чимало алюзій, ремінісценцій з творів світової літератури – від античності й Біблії до сучасників письменника. Це є своєрідні сигнали, що свідчать, яким продуктивним був діалог Шульца зі світовою літературою.

[...] Творчість Бруно Шульца, яка виникла на пограниччі культур, у результаті їх діалогу, їх синтезу, несе в собі заряд величезної духовної

енергії. Шульц потрібний нашому часу. Разом з тим його доля є пересторогою, закликом до пильності й до єднання народів»².

Саме такою бачить Марк Гольберг якісну ідентичність мистецького феномену Бруно Шульца. Таким він бачить діалог культур, пограниччя культур. І саме так свідчить про це – відповідально та з вдячністю, але й з пересторогою.

Чи пам'ятаємо про те, що сьогодні – 24 травня 2023 року³ – саме зараз, триває 455 день війни? Що і як сказав би сьогодні Професор Гольберг? Яким було б його свідчення?

Сьогодні маємо свідчення Сергія Жадана – у контексті, сутогосному із тим, про який близько двадцяти років тому говорив та писав Марк Гольберг. 12 липня 2022 року, на 130-ті уродини Бруно Шульца, в інавгураційній лекції «Митець у часи війни: Шульц утрачений і збережений», виголошеній на відкриття Х Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца у Дрогобичі, український поет, у чий голос вслухається нині не лише Україна, а й увесь світ, сказав такі слова:

«За будь-яких обставин, за будь-якого перебігу подій, як би печально та безнадійно вони не склалися, ми покликані захищати від смерті й винищення весь той світ, який ми звикли називати своїм, нашим. Ми маємо захищати життя від проникнення смерті, ми маємо захищати звучання від тотальної тиші, ми маємо відстоювати те, що ми любимо, від того, що нас убиває. Мистецтво в цьому випадку є просто складовою того світу, в який ми прийшли, який ми прийняли для себе, і який, зрештою, збираємося передавати нашим дітям. Складовою, безперечно, значущою, визначальною, глибокою. Проте не єдиною. Захищаючи музеї, ми ж не захищаємо лише пам'ятки старовини. Ми захищаємо своє право на минуле, на пам'ять, на часову й просторову тяглість. Спалені листи, загублені рукописи, знищені малюнки – окремі нитки, якими

² Марк Гольберг. Пограниччя, вдячність, пересторога // Пограниччя. Польща – Україна. – Науковий щорічник. – № 2, 2007. – Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, Люблінський університет Марії Кюрі-Скłodовської. – Дрогобич: «Коло», 2007. – С. 12–13, 19; Марк Гольберг. Пограниччя, вдячність, пересторога // Антологія наукових матеріалів трьох міжнародних фестивалів Бруно Шульца в Дрогобичі / за редакцією Віри Меньок. – Полоністичний науково-інформаційний центр ім. Ігоря Менька Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Дрогобич: «Коло», 2008. – С. 112–113, 119. Польський переклад статті: Mark Golberg. Pogranicze. Wdzięczność. Przestroga / z języka ukraińskiego przełożyła Wiera Meniok // «Konteksty» («Planeta Schulz»). – № 1–2 (324), 2019. – С. 203–206.

³ Дата проведення міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження доктора філологічних наук, професора Марка Гольберга (факультет української та іноземної філології, кім. 66).

наскрізь пронизується структура нашого світосприйняття, структура нашого повітря, наповненого вдячністю й надією.

Нині, коли ми [...] свідчимо винищення наших міст, бомбардування шкіл, бібліотек, музеїв, театрів, книгарень, коли фізично руйнується й випалюється те, що складає для нас не просто матеріальну цінність, – що є для нас цінністю позачасовою, – багато історій із двадцятого століття раптово, і на превеликий жаль, набули зовсім іншої ваги та звучання. Зокрема історія Бруно Шульца – письменника, якого просто збило хвилею хаосу та зла, нещадною хвилею винищення. Історія про те, що смерті не слід давати шансу, що зі злом не варто заgravати, що в будь-якому разі нашою необхідністю та обов'язком є відстоювання нашого права на життя, себто нашого права на свободу.

Чи говорив про це сам Шульц? Здається, ні. Але нагадує він [...] саме про це – там, де людина не здатна захистити себе сама, там, де вона не здатна захистити своїх близьких, вона все ж має право розраховувати на захист від інших, на підтримку, на порятунок. Культура, як найбільш неов'язкова складова нашого дивного, не завжди справедливого життя, можливо, потребує нашого найпершого захисту. Оскільки в багатьох випадках просто не надається до відтворення. Під час війни це відчувається особливо гостро. Ми змушені захищати від вогню наші міста. Зокрема і для того, аби не побиватися згодом за знищеними письменниками. І за їхніми втраченими рукописами»⁴.

Переконана, що Професор Гольберг цілковито б погодився із цим свідченням Сергія Жадана. А нам залишається не просто пам'ятати свідчення, залишені у літературознавчому письмі Марка Гольберга, бо пам'ять (знову покликаючись на Поля Рікера) нерідко буває, на жаль, короткотривалою або ж вибірковою. Поза тим, пам'яттю можна маніпулювати, виокремлюючи з тяглої цілості спогадів лиш ті фрагменти, які вигідно використати для тієї чи іншої ідеології, але ж пам'ять нічого спільного не має з ідеологією. Рікер тлумачить: відбувається так через те, що пам'ять є домінантою нумеричної ідентичності, простої однолінійної тотожності людини. Інакше є натомість з обітницею – обітниця є домінантою якісної самоідентичності людини, поміщає у собі вдячність і відповідальність, а водночас – пересторогу забуття.

⁴ Фрагмент лекції Сергія Жадана «Митець у часи війни: Шульц утрачений і збережений», виголошеної поетом 12 липня 2022 року на відкритті X Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца у Дрогобичі. Неопублікований рукопис тексту Сергій Жадан надав авторці цього есею. Цей текст опубліковано лише в польському перекладі Богдана Задури: Serhij Żadan. Artysta w czasach wojny – Schulz utracony i ocalony / z języka ukraińskiego przełożył Bohdan Zadura // «Konteksty» – № 1–2 (340–341), 2023. – С. 303–306.

Згадуючи про Марка Гольберга вісім місяців по його 100-літньому ювілеєві, варто, гадаю, замислитись над амбівалентністю взаємин пам'яті й обітниці, яку Поль Рікер тлумачить як необхідну умову існування суб'єкта пам'яті не лише у минулому, але й у теперішньому та майбутньому – через дотримання обітниці, спричиненої автентичним спогадом, а не позірним чи вибіркоким «пригадуванням образів» (за окресленням Бергсона) минулого або пасивним відтворенням його зниклих слідів.

Обітницю, на відміну від пам'яті, Рікер тлумачить як феномен, у якому надзвичайно інтенсивно втілюється стосунок до іншої людини, й ця риса обітниці необхідно веде до її трактування як способу взаємного розпізнавання людей. Отож, феноменологія обітниці пов'язана з двосторонніми відношеннями між даром складати обітницю та втіленням, реалізацією цього дару, а саме: «дар складання обітниці передбачає дар висловлювання, впливу на світ, дар висловлення та формулювання ідеї наративної єдності життя, врешті дар приписування собі ролі джерела своїх учинків. Однак феноменологія обітниці зосереджується на вчинкові, через який „я” справді бере на себе обов'язок»⁵. Така феноменологія обітниці розвивається, як каже Рікер, у двох ритмах: у першому домінує мовний вимір обіцяння як мовний акт, а в другому на перший план висувається моральна суть обітниці.

Рікер наголошує, що обітниця має не лише адресата, а й бенефіціанта: «[...] мовець зобов'язується до чину або присвяти, а не до емоційного, пристрасного чи чуттєвого досвіду. [...] У цьому розумінні, скажімо, не можна обіцяти, що будеш любити. На питання „що можна обіцяти?” аналіз іллокутивних актів дає обмежену відповідь, а саме, що щось зробиться або щось дасться»⁶. Але Рікер іде далі й говорить про «велич обітниці», яка передбачає її складання як почуття обов'язку й відчуття моральної сили для її дотримання. Окрім цього, «велич обітниці» як свій аргумент наводить не лише елемент приязні, а передусім вірності, котра мотивує дотримання обітниці. У Рікера читаємо: «Знаком величі обітниці є її надійність. Говорячи докладніше, якраз із надійності обітниці над обітницями кожна одноразова обітниця черпає свою вірогідність стосовно її бенефіціанта й свідка. Цей вимір довіри спричиняє те, що аналіз іллокутивної сили знаходить своє продовження у моральній площині, на якій зобов'язання стосовно мовця поєднується з обов'язком зробити щось таке, через що мовець бере на себе обов'язок, який стає для нього необхідністю»⁷.

⁵ Paul Ricoeur. Drogi rozpoznania. – Wykłady Instytutu Nauk o Człowieku w Wiedniu. – Kraków: «Znak», 2004. – С. 120. Тут і далі переклад з польської – авторки есею, В.М.

⁶ Там само, с. 122.

⁷ Там само, с. 123.

У феноменологію пам'яті Поль Рікер вкладає водночас морально-етичний та філософсько-екзистенційний виміри, проте етичний вимір не відіграє в нього домінантної й вирішальної ролі. Філософ переконаний, що необхідними й невіддільними складовими феномену пам'яті є спогад і обітниця, й цим його філософія пам'яті є винятковою й несхожою на інші теорії пам'яті у філософії та інших гуманітарних науках минулого століття. Філософія пам'яті Поля Рікера не випадково була одним серед професійно гуманітаристичних і водночас пристрасно людських захоплень Марка Гольберга.

Професор Марк Гольберг залишив нам своє автентичне словосвідчення й свій автентичний голос. На 100-ліття Вчителя адресувала йому слова вдячності від імені всього нашого факультету:

«Важливо чути цей голос – голос гуманності, правди, справедливості. Саме зараз він особливо важливий для кожного українця та кожної українки, коли ми сьогодні боремося з нашим одвічним, залятим ворогом. Почути цей голос – це віддати нашу шану Вчителю, офірувати йому нашу вдячність за все, чого він нас навчив. Намагаймося бути щирими у нашій вдячності, бути у ній точними, як каже про це Сергій Жадан:

Голос, наче остання почесь.

Нам залишаються вдячність і точність...»⁸

[...] Марк Гольберг навчав [...] чи не найважливішому в нашому швидкоплинному житті: мистецтву розуміти Слово, розуміти світ культури, розуміти один одного. Нелегким є мистецтво розуміння. Професор Гольберг був справжнім Учителем у цій царині. Йому можна було довіритись, за ним легко було йти. Треба лише почути й зрозуміти голос Слова, сказаного Майстром»⁹.

⁸ Сергій Жадан. «Все як було...» // Сергій Жадан. Скрипниківка. – Чернівці: Meridian Czernowitz, 2023. – С. 26.

⁹ «Нам залишаються вдячність і точність...». Пам'яті незабутнього Вчителя Професора Марка Гольберга / текст авторства Віри Меньок від імені колективу факультету української та іноземної філології. – Публікація 11 вересня 2022 року на інтернет-порталі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка: <https://dspu.edu.ua/news/nam-zalyshayutsya-vdyachnist-i-tochnist/> (доступ: 18.04.2024).